

Uuringu
„Eesti sõjaajaloolise arhitektuuripärandi
kaardistamine ja kasutusvõimaluste analüüs.
19. ja 20. sajand“ lõpparuanne

Koostaja: Eesti Muinsuskaitse Selts
Tellija: Kultuuriministeerium
Rahastajad: Kultuuriministeerium ja Eesti Teadusagentuur
valdkondliku teadus- ja arendustegevuse tugevdamise programmist (RITA)

Kaimri-Löpe tankitõrjeliin, SM F 3012:22 Fn, Saaremaa Muuseum SA. Foto: Tõnu Grepp

Uuringu tellis Kultuuriministeerium programmi „Valdkondliku teadus- ja arendustegevuse tugevdamine” (RITA) raames. Projekti rahastati 50% ulatuses RITA tegevuse kaks raames Euroopa Regionaalarengu Fondist ja 50% ulatuses Kultuuriministeeriumi eelarvest.

Euroopa Liit
Euroopa
Regionaalarengu Fond

Eesti
tuleviku heaks

Sisukord

PROBLEEMI KIRJELDUS	4
UURINGU EESMÄRK, METOODIKA JA ETAPID.....	4
Metoodika.....	5
Allikad.....	5
KOKKUVÕTE.....	7
Peamised probleemkohad ja võimalused militaarpärandiga seoses	7
Probleem terminoloogiaga	8
Võimalused.....	9
Militaarpärandi kaitsmise ja säilitamise viisid	9
SOOVITUSED.....	10
Soovitused militaarpärandi nähtavuse tõstmiseks	10
Soovitused militaarpärandi kasutuse suurendamiseks.....	11
Militaarpärandi taaskasutuse ja eksponeerimise näiteid ja ideid lähiriikidest.....	13
Lisa 1 Eksperdi hinnangute ja dokumenteerimiste nimekiri	15
Lisa 2 Ettepanek militaarpärandi hindamiskriteeriumide kohta.....	16

PROBLEEMI KIRJELDUS

Eestis on rikkalik sõjaajalooline arhitektuuripärand (edaspidi militaarpärand). Militaarehitisi on rajatud kõigil ajastutel ja need moodustavad Eesti ehituspärandi olulise osa. Vanem militaarpärand on väärtuslik juba oma vanuse tõttu ja on seetõttu valdavalt riikliku kaitse all (linnamäed, linnused, kirikud, linnamüürid, bastionid jm). Probleemne on just uuem militaarpärand. Näiteks ei ole süsteemselt uuritud nõukogudeaegset militaarpärandit ning seda materjali jääb iga päevaga vähemaks (hävib, lammutatakse). 20. sajandi teisest poolest on militaarpärandit kaitse all väga ebaühtlaselt. Enamikes maakondades mitte ühtegi, nt Hiiumaal aga 63 tk. Puudub ka teave säilinud ehitiste täpse arvu kohta.¹ Külma sõja aegset militaarpärandit on osaliselt kaardistatud, kuid see töö ei ole terviklik ega süsteemne. Varasemad uuringud on keskendunud kas üksikobjektidele² või teatud piirkondadele.³

Ülevaate puudumine militaarpärandist ei võimalda teha objektide võrdlevat analüüsi ja hinnata militaarpärandi kultuuriväärtust ning vajadusel riikliku kaitse alla võtmise vajadust. Selleks, et teha militaarpärandi säilitamise või lammutamise otsuseid, on info puudulik.

Seni on puudunud üle-eestiline vaade, mille põhjal teha võrdlevat analüüsi ja hinnata militaarpärandi kultuuriväärtust. Riikliku kaitse alla võtmise otsused ja seaduse alusel piirangute seadmine peab olema põhjalikult kaalutud ning põhinema üle-eestilisel võrdleval analüüsil. Uuringu tulemused aitavad seda saavutada.

Uuringu käigus saadud andmed aitavad kujundada muinsuskaitsepoliitikat ning langetada teadmispõhiseid otsuseid muinsuskaitse ja keskkonnakaitse valdkonnas, samuti toetavad laiapõhjalise riigikaitse põhimõtteid. Eesti sõjaajaloo ja sellega seotud rajatiste tundmine ning teatud objektide esiletõstmine aitab suurendada kodanikutunnet, tutvustada riigi ajalugu ja väärtustada kohalikku pärandit. Keskkonnaministeeriumi haldusalaga on seos, kuna paljud objektid asuvad kaitsealadel, riigimetsas või on saanud aja jooksul kaitsealuste liikide (nt nahkhiirte) elupaigaks.

UURINGU EESMÄRK, METOODIKA JA ETAPID

Uuringu esmane eesmärk oli ülevaate andmine Eestis 19. ja 20. sajandil ehitatud ja praeguseni säilinud militaarpärandist, samuti selle säilitamise, lammutamise ja taaskasutamise võimaluste analüüsimine.

Uuringu läbiviimiseks korraldatud riigihanke võitis Eesti Muinsuskaitse Selts meeskonnaga, kuhu kuulusid valdkonnas aktiivselt tegutsevad uurijad-teadurid Peep Pillak (meeskonna juht), Ain Tähiste, Mart Mõniste, Jüri Pärn, Leho Lõhmus, Jaan Vali, Silja Möllits ja Kaarel Piirimäe. Militaarpärandi väärtuse väljaselgitamiseks on vaja tunda sõjaajalugu laiemalt. Näiteks tuleb Raadi sõjalennuvälja tegelik väärtus välja üksnes teiste Nõukogude Liidu ja

¹ Teada on, et 1994. a anti Eestile üle u 1500 objekti. Vt nt

http://www.keskkonnainfo.ee/publications/99_PDF.pdf

² Nt MTÜ ESAP on inventeerinud hulgaliselt objekte, vt <http://www.mil.hiiumaa.ee/xx>.

³ Nt Eesti Maaülikooli Põllumajandus- ja Keskkonnainstituudi, MTÜ Läänerannik ja Eesti Looduskaitse Seltsi rohevöö projekt, mille raames tehti Eesti rohevöö militaarpärandi objektide (ehk rannikualade) kaardistus, vt <http://pk.emu.ee/greenbeltkaardid>; Muinsuskaitseameti tellitud „Eesti 20. sajandi sõjalise ehituspärandi kaardistamine ja analüüs. Pilooprojekt – Rae vald. Robert Treufeldt, 2013“, vt <http://register.muin.ee/ftp/MKA%20inventeerimine/Rae.militaar.pdf>.

Varssavi pakti strateegiliste lennuväljade võrdluses. Selleks tuleb tunda külma sõja strateegia ajalugu.

Metoodika

Töö teostati kolmes etapis. **I etapis** kontrolliti, täiendati ja ajakohastati käsitletava perioodi kohta käivat militaarehitiste koondtabelit, mis saadi Muinsuskaitseametilt. Koondtabel sisaldab uurimisperioodist teadaolevaid militaarpärandi objekte, mis on tänaseni säilinud ja mis ei ole riigi kaitse all. Eesmärgiks seati koostada sellises formaadis dokument, mis võimaldab hõlpsasti leida objekte, saada teavet nende asukohast ja omanikest. Iga dokumenteeritud objekt koosneb omakorda spetsiifilistest rajatistest: näiteks lennuväli stardiradadest ja ruleerimisteedest, piirivalve tehnilise vaatluse post vaatlustornist, diislihoonest, raketibaas komandopunktist, stardiplatsidest, raketihoidlatest, sõjaväelinnakud kasarmuhoonetest, riviplatsidest, jne. Ehitised ja rajatised, mille otstarve on teada, on koondtabelis liigiti kirja pandud. Tänapäevase teadmise kohaselt on paljude hoonete algne otstarve selgusetu, sestap on koondtabelis määratlemata ehitiste koguarv suur.

Koondtabelis⁴ on andmed 349 objekti kohta. Enamus neist on kompleksid, mis koosnevad mitmest objektist, seega on kajastatud ehitiste-rajatiste koguarv 3386. Näiteks on üksikobjekti Piirsalu raketibaas koosseisus järgnevad alamobjektid: angaar (2 tk), hoidla (4 tk), komandopunkt (2 tk), stardiplats (4 tk), tuumalõhkepeade hoidla (1 tk). Iga objekti kohta on toodud järgmised andmed: asukoht (aadress), katastritunnus, ligikaudse keskpunkti koordinaadid, ehitusperiood, ehitusaasta (kui on teada), hinnanguline seisukord, kas objekt on kasutuses või mitte, kompleksi korral ehitiste arv (2017. a seis) ning lisainfo või veebilingid lisainfole.

Tabelis ei kajastu juba kaitsealused objektid, samuti väiksemad üksikobjektid ning osaliselt sõjaväelaste kasutatud tsiviilobjektid (näiteks elamufond). Koondtabel ei kajasta ka kalmistuid, mälestuspaiku, monumente ega lahingupaiku, samuti Veeteede Ameti objekte (meremärgid, tulepaagid). Tabel on täiendatav ja parandatav, peale selle avalikustamist jätkub loodetavasti infovool ning peale kontrollimist saab vajalikud korrektuurid teha.

I etapi töö lähtus erialakirjandusest, olemasolevatest andmebaasidest, varem teostatud Eesti militaarpärandi uuringutest ja arhiivandmetest: sõjaajaloo-alased teatmikud, teejuhgid, teaduskirjandus, arhiivandmestik ja sõjateaduslik kirjandus.

Allikad

Erialakirjandus:

Jüri Pärn. NSV Liidu ja Venemaa relvajõud Eestis 20. sajandi lõpukümnenditel. Tallinn, 2007.

Jüri Pärn, Margus Hergauk, Mati Õun. Punalaevastik Eestis 20. sajandi lõpukümnenditel. Tallinn, 2006.

Anto Raukas (koostaja). Endise Nõukogude Liidu sõjaväe jääkreostus ja selle likvideerimine. Tallinn, 1999.

Merike Jürjo. Eesti kasarmud. Tallinn, 2008.

Robert Treufeldt. Eesti Vabariigi kirdepiiri kindlusehitised 1919–1939. Narva Muuseum Toimetised 10, 2010.

Heino Gustavson. Merekindlused Eestis 1913–1940. Tallinn, 1993.

⁴ Koondtabel on mahukas, mistõttu leiab selle kultuurimälestiste registri juures olevast militaarpärandi andmebaasist <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=militaryheritage>

Kristjan Luts. Eesti sõjaajaloo teejuht. Eesti Päevaleht, 2010.
Laidoneri muuseumi aastaraamatud (numbrid 2001/1–2006/6).

Veebiallikad:

www.mil.hiiumaa.ee/xx
<http://loodus.keskkonnainfo.ee>
<http://www.militaar.net>
<http://www.battal.ee>
<http://www.forgottenairfields.com/estonia>
<http://www.rindeleht.ee>
<http://www.ra.ee>
www.pogranec.ru
<http://14dpvo.ucoz.ru/>
<http://pk.emu.ee/greenbeltkaardid>

Muu info:

Jüri Pärna poolt alates 1990ndatest koostatud fail Nõukogude armee objektidest Eesti territooriumil.

NSVL sõjaväeobjektide ülevõtmise ajal Kaitseministeeriumi poolt koostatud fail.

Teise osana esitati ettepanekud nende militaarpärandi objektide kohta, mille kohta koostada töö II etapis eksperdihinnangud mälestise tunnustele vastavuse kohta või täpsem dokumentatsioon, juhul kui objekti säilimine ei ole realistlik. Nimekiri koosnes 35 objektist. Koos tellijaga vaadati nimekiri üle ja mõned objektid vahetati välja. Esialgsest nimekirjast jäeti välja Kaitseministeeriumi haldusala objektid, samuti jäid välja Nursi mõisa kasarmud (töö käigus selgus, et need ei ole mitte eesti-, vaid nõukogudeaegsed) ja Vilaski raketibaas (töö käigus selgus, et see on suuremas osas lammutatud ja ülejäänud osas väga ohtlik, vett täis avatud šahtidega).

Lisaks koostati ettepanek militaarpärandi hindamiskriteeriumide kohta (vt lisa 2). Militaarpärandi puhul ei ole kasutatav tavapärase arhitektuuriväärtuste hindamine. Need objektid on sageli utilitaarsed nii kujunduselt kui materjalidelt ning arhitekti nimest või stiilipuhtusest olulisemat rolli mängivad tähtsus ajaloosündmustes ja tehnoloogiline uuenduslikkus (nt sõjapidamise seisukohast).

Uuringu läbiviija pakkus välja väärtuslikumad ja põhjalikumad uurimist vajavad objektid, lähtudes järgmisest:

- tsaariaja, Eesti Vabariigi ja II maailmasõja perioodi objekte on säilinud vähe või on olulisemad neist juba kaitse all. Ettepanekute hulka on arvatud objektid, mis täiendavad üldpilti või on jäänud eelmistes kaitse alla võtmise faasides tähelepanuta. Eesti Vabariigi perioodist valitud objektide läbiv tunnusjoon on unikaalsus ja eriline seotus Eesti militaarajaloo ja -arhitektuuri seisukohast. Sama käib tsaariajast valitud objektide kohta, mis on täienduseks juba kaitse all olevate samalaadsetele rajatistele mujal Eestis.

- külma sõja aegseid objekte on reaalsuses ülekaalukalt suurim arv ja valiku tegemine on kõige keerukam. Ettepanek lähtub eelkõige objekti unikaalsusest ja olulisusest külma sõja kontekstis, seejärel geograafilisest ja olemuslikust mitmekesisusest. Näiteks on Raadi lennuväli suurim sõjaväelennuväli Eestis. Lennuväljal paikneb Eesti Rahva Muuseum. Raadi lennuvälja puhul on oluline objekti lugu ja seos taasiseseisvumisaja sündmuste ja inimestega. On olemas integreerumisvõimalus ERM-iga sõjaajaloolise ekspositsiooni arendamise võtmes.

Teine näide: Naissaare miinilaod on juba täna Naissaare vaatamisväärsuseks, on hästi eksponeeritavad ja täiendavad Naissaare militaarjalugu.

Kokkuvõtvalt võeti arvesse objektide sõja-ajaloolist tähtsust, haruldust ja väärtust Eesti kontekstis, lähtudes meeskonda kuulunud ekspertide seisukohtadest. Mingil määral on arvestatud omaniku või valdaja võimalikku koostöövõimekust ja huvi kaitse alla võtmise protsessis. Üsna palju valitud objekte on riigi omanduses.

Sellele järgnes **II etapp**, mille käigus koostati eksperdihinnangud 29 objektile (või kompleksile) ja dokumenteeriti kuus objekti (vt lisa 1). Eksperdihinnang koostati objektidele, mille puhul hinnati nende vastavust mälestise tunnustele, st kaaluti nende kultuuriväärtust jm aspekte muinsuskaitse alla võtmiseks. Eksperdihinnangu valiku eelduseks oli säilimispotentsiaaliga elujõulised objektid, millel on riikliku tasandi kultuuriväärtus ja mis pakuvad huvi avalikkusele. Dokumenteerimine valiti juhul kui objektil on küll suur sõja-, arhitektuuri- või tehnikaajalooline väärtus, kuid selle säilimine ei ole realistlik (väga halb tehniline seisund, oht inimesele või keskkonnale või muu põhjus). Näiteks koostati dokumenteerimine Sarve-Lehtma kaitseliini kohta, mille kogupikkuseks on 40 km, mis läbib hulgaliselt kinnistuid ja mille kaitse alal võtmine ei ole realistlik.

Eksperdihinnangute ja dokumenteerimiste koostamiseks kasutati Muinsuskaitseametis välja töötatud metoodikat ja vorme. II etapi töö hõlmas nii arhiivi- kui ka välitöid.

III etapis kanti objektide kohta kogutud andmed avalikku elektroonilisse andmebaasi (kultuurimälestiste riikliku registri alam-andmebaas: <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=militaryheritage>). Koostati lõpparuanne.

KOKKUVÕTE

Peamised probleemkohad ja võimalused militaarpärandiga seoses

19. sajandi ehituslik militaarpärand on rahuldavalt läbi uuritud ja kaitse alla võetud. Seevastu 20. sajandi militaarpärandi senine kaitse on olnud väga ebahütlane ja ebajärjekindel. Uuringu eesmärk ei ole analüüsida olukorra põhjuseid, piirdume sestap konstanteeringutega.

Tsaariaeg. Silmapaistev hulk objekte on dokumenteeritud ja kaitse all. Paraku on töö mingil hetkel katkenud, nii lisandus koondtabelisse ja kaitse alla võtmise ettepanekutesse objekte, mille kohta olemasolevad allikad on napisõnalised, kohati ebatäpsed või isegi eksitavad. Näitena sobib Peeter Suure Merekindlus – kompleks, millest päris paljud objektid on läbi uuritud ja kaitse all (nt Naissaare patareid), samas osa veel põhjalikult dokumenteerimata (nt paljud Tallinna ümbruse maarinde positsioonid) ja/või kaitse alla võtmata erinevalt teistest samasugustest objektidest (Saaremaal, Läänemaal ja Ida-Virumaal paiknenud suurtükipatareid).

Eesti Vabariigi aeg. Üllatav oli tõdemus, kui vähe on eestiaegne militaarpärand kaitstud. Käesolevast projekti II etapist on küll välja jäänud Kaitseväe valduses olevad objektid, siiski ei saa kõrvale vaadata tõsiasjast, et Tapa soomusrongide rügemendi kasarmud on ära lagunened või lagunemas, seda taasiseseisvusejärgsel perioodil ja meie oma Kaitseväe hoolimatuse tõttu. Tasakaalustavalt väärib positiivse näitena äramärkimist Võru Taara kasarmute taaskasutus Kaitseväe poolt. Tartus ei suudetud säilitada ratsaväe maneeži,

Rakveres põles varemeteks Johan Ostrati projekteeritud suurejooneline kasarmuhoone. Kõik see on juhtunud iseseisvas Eestis ning võõrvõimuga pole siin tegemist.

Nõukogude periood pühkis maa pealt Jägala ja Kurtna laagrite hooned. Säilinud on suurem osa Petseri Põhjalaagri hoonetest, meeskonnabarakid on lisatud kaitsealuste objektide ettepanekusse. Omapärase objektina on jätkuvalt kasutuses kaitseväelaste poolt omal ajal rajatud Nõmme staadion.

Teine üllatav tõdemus Eesti Vabariigi perioodi kohta on üldkättesaadavate allikate vähesus. Militaarehitisi käsitleb Merike Jürjo koostatud „Eesti kasarmud“ kuid seda pigem läbi 170 foto tollaegse õhustiku kirjeldajatena.

Saksa okupatsiooni päevil II maailmasõja ajal rajati kapitaalseid militaarobjekte suhteliselt vähe. Põhjarannikule rajati radarijaamu ja rannapatareisid, enamus neist lihtsad betoonplatvormid. Ida-Virumaad läbis suurema kaitseliini Panther üks lõik. Viimases paiknesid ka teraskuplitega kuulipildujapesad, mille metallosad on tänaseks metallirüüstajate poolt vanarauaks veetud. Mälestiseks tunnistamise ettepanek on käesoleva riigihanke raames tehtud suhteliselt kapitaalsena püstitatud Valaste 10,5 cm rannapatarei kohta.

Nõukogude aja, iseäranis külma sõja aegse militaarpärandi kajastus on allikates olnud kasin. See ei ole ainult Eesti probleem, pigem üldine kogu Euroopas. Üks teguritest on lühike ajaline distants. Paradoksaasel kombel kordub ajaloouringutes tihtipeale olukord, kus elava pärimuse kandjad surevad enne ära, kui pärimuse uurijad nendeni jõuavad – st sündmusi, mis on ligikaudu 30 aastat tagasi aset leidnud, ei peeta veel ajaloo uurimise seisukohalt piisavalt küpseteks.

Teine tegur on – vähemasti endise Nõukogude bloki maades – info salastatus ja raske, kohati võimatu kättesaadavus.

Kolmas tegur on üldine halvustav suhtumine nõukogude militaarpärandisse. Siin on kindlasti üheks mõjufaktoriks aeg – kõik see juhtus ju äsja ning protsesside vägivaldsus on veel tajutav.

NSV Liidu poolt II maailmasõja eel või ajal rajatud militaarobjekte on kaitse all peamiselt ainult Hiiumaal, loodetavasti aitab käesolev uuring seda tühikut täita.

Probleem terminoloogiaga

Sõjandusterminoloogia, sealhulgas sõjaajalooliste terminite ja nimetuste kasutus on Eestis selgeks vaidlemata teema. Mõneti hajevil olukord kajastub ka käesolevas uuringus. Paralleelselt on kasutuses näiteks mõistetekimbud kuulipildujapesa-kaponiir-dott, suurtükiblokk-soomustorn-suurtükialus-suurtükipositsioon, tankitõrjeliin-tankitõkkeliin, jne. Paljude objektide kirjeldamisel on kasutatud enamlevinud nimetusi: radarijaam vs raadilokatsioonirood või -pataljon, seniitraketibaas vs seniitraketidivisjon, divisjonigrupp ja/või tehniline divisjon, (demagnetiseerimis)sadam vs mõõtekompleks, magnetismistend, jne.

Käesoleva uuringu eesmärk ei olnud terminoloogias selguse toomine ning hankemeeskonnal puudub lõplik pädevus hindamaks „õigeid“ ja „vähem õigeid“ termineid. Määravaks oli eksperdi seisukoht. Olukord on tagantjärei parandatav, kui terminoloogias selgus saabub.

Võimalused

Kõigi aegade mastaapseim kindlussüsteem Eestis – Peeter Suure Merekindlus – on jätkuvalt poolikult läbi uuritud, dokumenteeritud ja ainult osaliselt eksponeeritud. Mõistlik oleks leida ressursid ja teostajad, kes kogu temaatika ühtede kaante vahele kokku võtaks ja jõudumööda ka eksponeeriks. Välipositsioonid, iseäranis Tallinna ümbruses, kipuvad järjest rohkem ajale jalgu jääma. Nende säilitamine ei ole ilmselt mõttekas, küll aga põhjalik dokumenteerimine. Kogu süsteemi ja selle ajaloo tutvustamiseks sobiks digitaalekspositsioon.

Külma sõja perioodi militaarrajatised on maailma mastaabis piisavalt haruldased ja Eesti on üks väheseid kohti, kus need on huvilisele külastuseks enamasti kättesaadavad.

Nii tsariaegse kui hilisema militaarpärandi lisavõimaluseks on digitaalekspositsioonide koostamine, sh objektide tuntuse avamine koostöös naaberriikidega läbi vastastikuse heidutussüsteemi kirjeldamise ja virtuaalse koosseksponeerimise.

Eestiaegsed militaarrajatised väärksid oluliselt paremat esiletõstmist: infotahvlid, oluliste isikutega, sealhulgas sõjaväelastega seotuse esiletõõtmine, kokkuvõtva illustreeritud trükise üllitamine. Positiivne näide on Eesti Kaitseväge üksuste Pärnu Krasnojarski polgu kasarmutes paiknemise mälestustahvel tsariaegse kasarmu seinal.

Militaarpärandi kaitsmise ja säilitamise viisid

Riiklik kaitse ehk kultuurimälestiseks tunnistamine. Riiklikku kaitset on põhjendatud rakendada kõige väärtuslikumale osale igast pärandiliigist. Väärtuse selgitamiseks on kriteeriumid liigiti erinevad. Käesoleva töö raames on koostatud ettepanek militaarpärandi hindamiskriteeriumide kohta ja koostatud ekspordihinnangud mälestiseks tunnistamise ettepanekuga 29 välja valitud objekti kohta.

Kohalik kaitse ehk miljööväärtusliku ala või üksikobjekti kehtestamine planeeringuga. Kohaliku kultuuripärandi kaitse toimub planeerimisseaduse alusel. Alates 2015. aastast on planeerimisseaduses võimalus, mis lubab kohaliku omavalitsuse üksusel määrata üldplaneeringus ja detailplaneeringus lisaks seni kehtinud miljööväärtuslikele hoonestusaladele ka väärtuslikke üksikobjekte, seada nende kaitse- ja kasutustingimusi ning määrata üldplaneeringus kohaliku tähtsusega kultuuripärandi säilitamise meetmed, sealhulgas selle üldised kasutustingimused. Vastavad otsused teeb kohalik omavalitsus, kes vastutab ruumilise planeerimise eest oma territooriumil.

Dokumenteerimine. Kui objektil on väärtus, kuid seda ei ole teatud põhjustel võimalik säilitada või kaitsta, siis tuleb see dokumenteerida (kirjeldada ja pildistada, vajadusel mõõdistada), et oleks säilitatud info ajaloo huvides. Käesoleva töö käigus dokumenteeriti kuus objekti.

Teadvustamine (kaardistamine ja tutvustamine). Ehitisi ja rajatisi, mille riiklik ega kohalik seaduse tasandil kaitse ei ole otstarbekas, on võimalik väärtustada nende kohta infot kogudes ja seda kättesaadavaks tehes. Seda võimalust tuleb kasutada kõige suurema osa objektide puhul ja suuresti seda eesmärki kandis käesolev uuring. Uuringu andmete avalikustamiseks on loodud kultuurimälestiste registri juurde alam-andmebaas, mis on kõigile kättesaadav (<https://register.muinasee/public.php?menuID=militaryheritage>). Andmebaasi abil on uuringu

käigus kogutud info objektide kohta kättesaadav ja abiks ning vabaks kasutamiseks kohalikele omavalitsustele, planeerijatele, arendajatele, huvilistele, uurijatele, turismikorraldajatele jt soovijatele.

Sama oluline on militaarpärandi tutvustamine. Käesoleva töö käigus on ilmunud uuringut tutvustav artikkel Kultuuriministeeriumi infokirjas.⁵ 2018. a kevadel toimub muinsuskaitsekuu raames kaks uuringu tulemusi tutvustavat avalikku üritust.

SOOVITUSED

Soovitused militaarpärandi nähtavuse tõstmiseks

Valdavalt on militaarpärand vaadeldav ja kasutatav oma algset funktsiooni meenutava objektina. Mingit täiendavat lisaväärtust on neile raske juurde anda. Olukord ei ole erandlik – on ju enamuse meie mälestisi sarnases staatuses: muistne linnamägi ongi linnamägi, lossivaremed on eksponeeritud kui keskaegse fortifikatsiooniarhitektuuri esindajad, kirik on kirik, jne.

Elementaarne heakord. Väga suur osa militaarobjektidest on kujunenud ebaseaduslikuks prügi ladestamise kohaks. Tõenäoliselt on võimalik tuvastada mingi osa süüdlasi, neid vastutusele võtta ja lasta hüvitada koristuskulud.

Objektid on sageli võsastunud või juba metsaga kattunud, need tuleks puhastada. Kui tegemist on mälestisega, on mälestise puhastamine liigest võsast tavaliselt valdaja kohustus. Tegelikkus näitab paraku üsna hoolimatut suhtumist, vähemasti militaarobjektide osas.

Varisemisohtlike objektide lammutamine ja ligipääsu piiramine. Külma sõja militaarobjekte iseloomustab halb ehituskvaliteet, iseäranis nende hoonete ja rajatiste osas, millel puudus otsene lahingotstarve. Pea kõigis selle perioodi objektides on vähemalt pooled hooned ja rajatised varisemisohtlikud ning ümbritsetud lagunened detailidest. Üheksakümnendatel aastatel olid objektid ka ehitusmaterjali ja metallirüüste meelevallas, rüüstajaid huvitasid ainult müügikõlbulikud detailid mistõttu allesjäänud on juba kokku varisenud või äärmiselt ohtlik. Objektide lammutamine ja territooriumite heakorrastamine jätkub. Juhul kui objekt on dokumenteerimata, tuleks seda tingimata teha. Ohtlikud paigad tuleks viivitamatult varustada hoiatussiltidega.

Mainekujundus. Militaarpärand on kahtlemata ressurss, seejuures taastumatu ja meie ajaloo vältimatu kaaslane. Laiem avalik diskussioon militaarpärandi objektide (eriti külma sõja aegsete) teemal võiks olla ideede ja lahenduste taimelava nende säilitamiseks, eksponeerimiseks ja taaskasutamiseks. Militaarpärand on juba pakkunud ainest erinevate kõrgkoolide ja erinevate erialade lõpetajate uurimustöödeks, kus on otsitud lahendusi ka nende objektide taaskasutamiseks.⁶

⁵ Kultuuriministeeriumi infokiri nr 14, märts 2017. <http://www.kul.ee/et/uudised/algab-est-uuema-sojaajaloolise-arhitektuuriparandi-inventuur>

⁶ Arhitektuur ja linnaplaneerimine Eesti Kunstiakadeemias (nt Grete Soosalu magistr töö „Kindlus 21. sajandil: ideelahendus Peeter Suure Merekindluse kasutusele võtmiseks”, 2010), maastikuarhitektuur Tallinna Tehnikaülikooli Tartu kolledžis (nt Kadri Metsa magistr töö „Pärandkultuuri objekt maastikus: selle väärtustamise, teadvustamise ja esitlemise võimalusest Agusalu kuulipildujakaponiiride näitel“, 2015), Tallinna Tehnikakõrgkooli rakendusarhitektuuri eriala (nt Heldi Jürisoo lõputöö „Peeter Suure Merekindlus. Taaskasutades pärandkultuuri“, 2016).

Dokumenteerimine ja digieksponeerimine. Kindlasti pole meile jõukohane säilitada kõiki tänaseni säilinud militaarehitiisi. Samas on täiesti võimalik säilitada need põhjalikult dokumenteerituna – ülesjoonistatuna või -pildistatuna digitaalkujul.

Tutvustavaid materjale jm trükiseid on ilmunud Eestis ja häid eeskujusid leiab ka mujalt, nt Suurbritannia muinsuskaitseorganisatsioon Historic England on andnud välja häid ülevaateid militaarpärandi väärtustest.⁷

Soovitused militaarpärandi kasutuse suurendamiseks

Militaarturism. Eesti Sõjamuuseumi ja ESAP-i koostöös valmib Eesti Sõjaajaloo Teejuhi uusväljaanne, nii paber- kui ka veebiversioon. Selle I etapi – 1200 km ringreisi ümber Eesti – marsruudi koostamine algab loodetavasti juba käesoleval aastal. Teejuhi veebiversioonis on kavas tüüpilisi objekte põhjalikult kirjeldada (nt seniitraketibaasid: millised raketisüsteemid, radarid, suunamiseadmed, transpordivahendid jms olid kasutusel). Samamoodi kirjeldatakse piirivalve vaatluspunkte, suurtükipatareisid ja teisi ringreisi marsruudile jäävaid objekte.

Nõukogude okupatsiooni aegsed objektid on huvipakkuvad välisturistidele. Tasub silmas pidada, et turismipotentsiaal võib olla ka objektidel, mis meile endile tunduvad väärtusetud. Kuna militaarturismi potentsiaal on suur, piirdume siin ühe näite toomisega. Petseri Lõunalaager on osa Laskevälja rattarajast, mis tutvustab muuhulgas piirkonna militaarset ajalugu. Matkarajal on infotahvlid ja Petseri Lõunalaager sisaldub ka mitmetes turismijuhtides.⁸

Militaaraajaloo süvahuvilistele saab ainuüksi käesoleva uuringu käigus valminud koondtabel heaks abiliseks objektide leidmisel.

Objektide tähistamine nõuab eraldi projekte ning on seotud suuremate kulutustega. Kindlasti peaks vähemasti nende objektide asukohad, mis võetakse muinsuskaitse alla, varustama suunaviitadega. Infotahvlite koostamisel on tungiv soovitus tellida informatsioon või konsultatsioon militaaraajaloo asjatundjatelt.

2013. a, kui Eestis tähistati pärandiaastat, paigaldas Nõmme Tee Selts kunagise Nõmme läbinud kitsarööpmelise kindlusraudtee äärde neli teabetahvliit Peeter Suure merekindluse fotode ja ajalooa.

Osmussaarele on RMK püstitanud infotahvleid rannapatareide soomustornide juurde. Paraku on info kohati ebatäpne. Tavakülastaja ei pane seda võib-olla tähelegi, asjatundjate jaoks on tegemist olulise eksitusega.

Matkarajad ja vaatlustornid. Nõukogude piirivalve tehnilise vaatluse postid paiknevad hea vaadeldavusega kohtades, poolsaarte või neemede tipus. Üsna paljudes kohtades on need lindude rändekoridorides, samuti pakuvad vaatlustornid võimalusi muudeks loodusvaatlusteks. Kahetsusväärset on teatav hulk metallist vaatlustorne juba lammutatud, tuues ettekäändeks nende halva seisundi. Selle seisukohaga on raske nõustuda – vaatlustornid pärinevad ligikaudu samast perioodist (+/- 10-20 aastat), on tõenäoliselt valmistatud isegi

⁷ <https://historicengland.org.uk/research/current/discover-and-understand/military/free-military-publications/>

⁸ Vt nt <http://loodusegakoos.ee/kuhuminna/puhkealad/rapina-varaska-puhkeala/laskevalja-rattarada-43-km>

ühes ja samas tehases. Seni püstiolevate tornide metalloosa on rahuldavas seisundis. Kõdunenud puitosade asendamine on kordades odavam, kui torni lammutamine ja variandina sama koha peale hiljem uue torni püstitamine. Näiteks püstitati Saaremaal Kuusnõmme poolsaare tippu piirivalve metalltorni asemele puust torn, mis 2015. aastaks oli juba kohati ära mädanenud. Lisandväärtust saavad militaarobjektid juurde anda matka- või loodusradadele, mis samas piirkonnas paiknevad. Headeks näideteks sobivad Palganeeme tehnilise vaatluse post Lahemaal, mis paikneb Käsmu matka- ja rattaradadel ning Sarve-Lehtma kaitseliini Hiiumaal, mis paikneb osaliselt Kärkla-Tõrvanina matkarajal. Matkaradade hooldamisel ja renoveerimisel tuleks lisada infotahvliid militaarobjektide kohta.

Ümberehitamine ja hoonete kasutuselevõtt. Selle probleemi ees seisab kogu Euroopa ja lahendusi on leitud erinevaid: militaarrajatise ümber ehitatud eramajadeks, suvilateks, majutusasutusteks, ladudeks, serverite hoiuruumideks, kontorihooneteks, teemaparkideks, spordi- ja kontserdihooneteks. Eestis on silmapaistev hulk nõukogude piirivalve rajatise tänaseks erakätes. Neist omakorda valdav enamus laguneb edasi, suvilateks või elamuteks on ümber ehitatud ligikaudu kümnekond tehnilise vaatluse posti. Erakätes on muidki külma sõja aegseid militaarobjekte, neist taaskasutuses on siiski vähesed. Tundub, et mingi osa neist on kunagi omandatud hea hinna või perspektiivse asukoha pärast, näiteks Lahemaa rahvusparkis paiknevad objektid. Valdav seisund tänapäeval on paraku suurem või väiksem lagunemine.

Erilise näitena võib tuua eramu Paldiskis (Lokaator, arhitektid Indrek Peil, Siiri Vallner. 2007). Moodne eramu on integreeritud nõukogudeaegse sõjaväearhitektuuri varemetsesse. Hoone on ümber ehitatud silikaattellisest sõjaväe barakist. Olemasolevad robustse välimusega tellisseinad säilitati tellija soovis siseseiendina (paksus 65cm) ja seoti uute betoonkonstruktsioonidega.⁹

Enamus Peeter Suure merekindluse kitsarööpmelise raudtee jaoks rajatud raudteehooned ja mõned veetornid on kasutusel elumajadena. Hoonetele kasutuse leidmine võib rajatistega võrreldes olla lihtsam, kuid kulukam. Elamutena on kasutusel ka sõjaväelinnakuid.

Käesoleva töö raames uuritud rajatistest on kasutuselevõtmise plaan näiteks Hara sadama kohta, kuhu omanik on tellinud projekti endisaegse militaarsadama kasutuselevõtuks väikelaevasadamana (arhitekt Emil Urbel).

Tuntud näide Euroopast on punker 599 Hollandis (RAAAF Arhitektid), kus pealtnäha purunemiskindel punker number 599 lõigati RAAAF arhitektide projekti järgi aastal 2010 mööda kesktelge pooleks nii, et sellest saab läbi jalutada. Selline lähenemine avas vaatajale rajatise väga väikesed siseruumid ja betooni paksuse katusekonstruktsioonis.¹⁰

Nutikad **maastikuarhitektuursed lahendused** võimaldavad militaarpärandit ka väikse sekkumise abil esile tõsta. Näiteks võib tuua ERM-i juurde viiva Roosi tänava lahenduse Tartus, kus muude kihistuste seas on laudtee kõrval eksponeeritud ka nõukogudeaegse sõjaväeosa okastraat (autorid Karin Bachmann, Mirko Traks, Toomas Paaver, Tõnu Laanemäe).

Sündmuste abil väärtustamine. Mahult ja mastaabilt sobivad militaarobjektid on leidnud kasutust kontsertide, etenduste, spordivõistluste ja muude sündmuste ning ettevõtmiste läbiviimise paigana:

⁹ <http://www.kavakava.ee/project/villa-lokaator/>

¹⁰ <https://www.warhistoryonline.com/war-articles/wwii-bunker.html>

<http://www.landsort.com/eng/index.html>

Saarel paikneb täiskomplektne ja konserveeritud külma sõja aegne rannapatarei, eksponeeritakse üht maailma omaaegset täiuslikumat suurtükisüsteemi.

Hollandi Militaarmuseum endisel Soesterbergi lennuväljal

<https://www.nmm.nl/en/>

Suurepärane näide endise sõjaväebaasi taaskasutusest.

II maailmasõja Atlantikwall: Raversyde Belgias

<https://www.raversyde.be/en>

Raversyde kaitseliini pärliteks on originaalsisustuse ja varustusega eksponeeritud kaitseliini erinevad komponendid: komandokeskus, suurtükipositsioon, toidu- ja laskemoonalaod, meeskonnapunktid jms. Suurepärane eeskuju sarnaste ekspositsioonide kujundamiseks näiteks rannapatareides, raketibaaside komandokeskustes.

Stalini liin Valgevenes

<https://stalin-line.by/>

Lisaks ajaloo eksponeerimisele tegeletakse külastuskeskuses seiklusturismiga, viiakse läbi lahingurekonstruktsioone.

Ligatne punker, Läti

<http://www.bunkurs.lv/en/>

Eestis on sarnane objekt Kose varjend. Mingil määral on Kose varjend juba eksponeeritud ja külastatav, tänane olukord meil on paraku üsna kaugel teenuste tasemest, mida pakub Ligatne kompleks.

Zeltini raketibaas, Läti

<http://www.celotajs.lv/en/e/zeltinurakesubaze>

Lätlaste kogemust oleks võimalik kasutada meie raketibaaside ja muude nõukogudeaegsete sõjaväeobjektide eksponeerimisel (Türisalu, Rutu, Maantee, Oriküla raketibaasid, Pärисpea radarijaam, Hara sadam jne.)

Tšehhi interaktiivne kaart militaarmälestistest

<http://mapa.opevneni.cz/?n=49.87222&e=13.0526&z=16&r=7360000000&m=z>

Kaart on saadaval ainult tšehhikeelsena, sellele vaatamata on tegemist väga hea näitega, kuidas militaarpärandit interaktiivselt eksponeerida.

Mäkiluoto-Kuivasaari-Aegna-Naissaare kindlussüsteemi perspektiivne ühis-eksponeerimine Eesti ja Soome koostöös. Tsaariaegse fortifikatsioonisüsteemi eksponeerimisele annaks lisaväärtust maailmasõdade vaheline kahe riigi praktilise sõjalise koostöö lugu eesmärgiga riivistada Soome laht.

Lisa 1 Eksperdi hinnangute ja dokumenteerimiste nimekiri

Kõik eksperdi hinnangud ja dokumentatsioonid on leitavad kultuurimälestiste registri juures olevast militaarpärandi andmebaasist <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=militaryheritage>

Muinsuskaitse line eksperdi hinnang

1. Hara demagnetiseerimissadam. Koostaja Ain Tähiste
2. Oriküla komandopunkt. Koostaja Jüri Pärn
3. Türisalu seniitrocketibaasi tuumaraketide hoidla. Koostajad: Ain Tähiste, Mart Mõniste, Jüri Pärn
4. Raadi lennuvälja stardirajad, lennukite seisuplatsid ja lennujuhtimiskeskus. Koostajad Ain Tähiste, Mart Mõniste
5. Naissaare miinitöökoda ja laod. Koostajad Ain Tähiste, Mart Mõniste
6. Säärenina tehnilise vaatluse post. Koostaja Jüri Pärn
7. Ramsi tehnilise vaatluse post. Koostaja Jüri Pärn
8. Rutu seniitrocketibaasi komandopunkt. Koostaja Ain Tähiste
9. Vergi tehnilise vaatluse post. Koostaja Ain Tähiste
10. Sääre piirivalvekordoni kasarm ja diiselektrijaam. Koostaja Tõnu Veldre
11. Tuksi piirivalvekordon. Koostaja Ain Tähiste
12. Maantee tuumaraketihoidla. Koostaja Jüri Pärn
13. Lehtma tehnilise vaatluse post. Koostaja Jüri Pärn
14. Kose varjend (Eesti NSV juhtorganite linnaväline maa-alune juhtimispunkt). Koostaja Ain Tähiste
15. Atla tehnilise vaatluse post. Koostaja Jüri Pärn
16. 5. üksiku jalaväepataljoni kasarm Rakveres. Koostajad Silja Möllits, Kaarel Piirimäe
17. Petseri Põhjalaagri meeskonna barakid (I–III). Koostajad Silja Möllits, Kaarel Piirimäe
18. Tartu Raadi angaarid. Koostaja Kaarel Piirimäe
19. Mereväe ekipaaž (Kopli 76). Koostaja Ain Tähiste
20. Meriküla 6-tolline patareid nr 7. Koostaja Ain Tähiste
21. Sääre 12-tolline rannapatarei. Koostaja Tõnu Veldre
22. Meriküla 10-tolline patareid. Koostaja Ain Tähiste
23. Pärnu Krasnojarski polgu kasarmulinnak (kasarm 1, 2 ja söökla). Koostajad Ain Tähiste, Mart Mõniste
24. 95. Krasnojarski ratsaväepolgu tall Tartus. Koostajad Silja Möllits, Kaarel Piirimäe
25. Ninase 180 mm rannapatarei (suurtükiblokid 1–4, jõujaam, Tagaranna komandopunkt). Koostaja Jüri Pärn
26. Osmussaare 180 mm patareid 1. ja 2. soomustorn ning tulejuhtimistorn. Koostaja Ain Tähiste
27. Lõpe-Kaimri tankitõrjeliin. Koostaja Jüri Pärn
28. Valaste 10,5 cm patareid. Koostajad Ain Tähiste, Mart Mõniste
29. Pärissaare Demagnetiseerimise Instituudi peakorpus. Koostaja Ain Tähiste

Dokumenteerimine

1. Õhukaitseväe Põima radarijaam (raadiotehniline keskus ja komandopunkt). Koostaja Ain Tähiste
2. Reinevere komandokeskus. Koostajad Ain Tähiste, Mart Mõniste
3. Pärissaare radarijaam ja linnak. Koostajad Ain Tähiste, Mart Mõniste
4. Torma (Kõnnu) radarijaam. Koostajad Ain Tähiste, Mart Mõniste
5. Sarve-Lehtma kaitse liin. Koostaja Ain Tähiste, Mart Mõniste
6. Türisalu seniitrocketibaasi linnak. Koostajad Ain Tähiste, Jüri Pärn, Mart Mõniste

Lisa 2 Ettepanek militaarpärandi hindamiskriteeriumide kohta

Kriteerium	Kriteeriumi selgitus	Skaala
Objektiga seotud (füüsilised) väärtused		
Vanus	Vanem militaarpärand on väärtuslik juba oma vanuse tõttu ja on seetõttu valdavalt riikliku kaitse all (linnamäed, linnused, kirikud, linnamüürid, bastionid jm). Samas ei ole vanus ja rariteetsus alati seoses, vaid sõltub ka hoonetüübist jm asjaoludest. Näiteks on Eesti militaarpärandi seas iseseisvusperioodid unikaalsed, sest neil pole kuskil mujal maailmas analooge. Nõukogude perioodi ehituspärand on mahult kõige suurem ja tüpoloogiliselt lai, kuid seda leidub ka mujal.	1871-1918 tsaaririik 1918-1940 Eesti Vabariik 1940-1941 nõukogude okupatsioon 1941-1944 saksa okupatsioon 1944-1991 nõukogude okupatsioon
Autentsus	Kas objekt on säilinud originaalkujul või on tundmatuseni ümber ehitatud? Algupärane ehituslik ja plaanilahendus ning konstruktsioonid on võimalikult hästi säilinud, aktsepteeritav on ka arengule põhinev ümberehitus või täiendus.	jah, ei
Unikaalsus / haruldus (üldjuhul välistab tüüpilisuse kriteeriumi) / tüüpilisus (üldjuhul välistab harulduse kriteeriumi)	Hinnatakse nii Eesti sõjaajaloo kui ka üleilmse mastaabis. Kas objekt on ainulaadne piirkonnas, Eestis, Euroopas või maailmas? Ehitis on liigi, stiili, tehnoloogia, materjalikäsitluse vms unikaalne esindaja. Ehitis on tüüpiline kunagi levinud ehitise liigi esindaja, mis väärib säilitamist tüüpnäitena. Tüüpnäidete korral selgitatakse üle-eestilises võrdluses välja paremini säilinud ja perspektiivikamad objektid.	jah, ei
Säilivus	Kas tehniline seisukord võimaldab ehitist pikaajaliselt säilitada? Selles staadiumis hinnatakse säilivust visuaalse vaatluse põhjal Kas säilimise tagamiseks on tarvis lähiajal teha remonti? Kas objekt on hooldatud? Kas objekt on praktiliselt maapinnani hävinud?	Hea / rahuldav / halb / avariiline
Tehnoloogia	Kas esineb konstruktsiooni eripärasid või oli objekt muul moel tehnoloogiliselt uuenduslik? Tehnoloogiline innovatsioon lisab kaalukust.	jah, ei

Kasutus (kasutatavus, jätkusuutlikkus)	Kas objekt on kasutusel? Kui ei ole, siis hinnata: kas objekti kasutamine omaniku või valdaja poolt on realistlik (objekti kasutamiseks ja hooldamiseks on olemas huvi)? Kas objekt on huvipakkuv militaarturismi seisukohast?	jah, ei
Kontekstuaalsed väärtused		
Terviklikkus ehk ansamblilisus	Hinnatakse kui see on asjakohane, st kui tegu on osaga suuremast ansamblist või objektide süsteemist. Kas tervik on säilinud ja kas konkreetne ehitis mängib tervikus asendamatut rolli?	
Ligipääsetavus	Ligipääsetavus on oluline kriteerium, kuna vastavalt muinsuskaitseadusele peab olema tagatud igäihe vaba läbipääs mälestiseni päikesetõusust loojanguni (mälestise sisse või selle õue pääseb omaniku või valdaja lubatud ajal ja korras). Objekt asub turismimarsruutide ja üldkasutatavate teede, asulate lähedal. Objektile on võimalik tagada ligipääs. Juurdepääs objektile on komplitseeritud või keelatud. Vaadeldavus ei ole määrav, kuna uuema aja militaarehitisi on pigem peidetud, et neid vaenlase eest kaitsta.	
Assotsiatiivsed väärtused		
Tähtsus kaitsestseemis / ajalooptsessis	Objekt on leidnud olulist rakendust sõja korral või heidutusel. Ehitis on seotud oluliste ajalooptsesside ja sündmustega Euroopa, Eesti või piirkonna tasandil. Objekt oli juba ehitamise ajal aegunud, ega mõjutanud ajaloo või sõja kulgu.	
Selektiivsus / esindatus	Samatüübiliste mälestiste olemasolu (seda tüüpi objekte ei ole mälestistena kaitse all; on juba mitmete heade näidetena kaitse all). Millised objektid on oma ajastu seisukohast representatiivsed?	

Olemasolev kaitsereežiim on pigem üks eksperdi hinnangus kaalutav asjaolu, mitte otsene hindamiskriteerium (kas objekt paikneb muinsus- või looduskaitsealal, kaitse- või piiranguvööndis, miljööväärtuslikul alal? Kas objekt kajastub pärandkultuuri objektide andmebaasis?).